

Prof. Dr. Jan Just Witkam ile İlmî Hayatı, Çalışmaları ve Şarkiyat Geleneğine Bakışı Üzerine

*İbrahim HATİBOĞLU, Doç. Dr. **

İbrahim Hatiboğlu: Sayın Witkam,** öncelikle kendiniz ve ilmî geçmişiniz hakkında bilgi vermenizi isteyerek başlamak istiyorum. Şarkiyat çalışmaları alanında uzmanlaşmaya nasıl karar verdiniz ve hangi eğitim sürecinden geçtiniz?

J. J. Witkam: Sayın Hatiboğlu *Hadis Tetkikleri Dergisi* için benimle röportaj yapmanızdan dolayı teşekkür ederim. Bunu büyük bir onur olarak kabul ediyorum. Batılı olmayan halklar ve kültürlerle ilgili araştırmalar Avrupa'da uzun zamandır akademik çalışmaların bir parçasıdır. Bir öğrenci olarak eğitim gördüğüm ve şimdi de öğretim görevlisi olarak ders verdiğim Leiden Üniversitesi'nde Doğu araştırmaları yüzyılı aşkın süredir müfredatın parçasıdır. Açıkçası, daha önceki asırlarda bu tür araştırmaları sürdürme nedenleri bugünkü öğrenci ve öğretim görevlilerinin amaçlarından farklıdır.

Ben 1945'in son günlerinde Hollanda'da Leiden'de Katolik bir baba ve annenin çocuğu olarak dünyaya geldim. İkisi de İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Leiden Üniversitesinde (babam hukuk annem ise Yunanca ve Latince bölümünde) öğrenciydiler ve eğitimleri Alman işgalciler tarafından üniversitenin kapanması nedeniyle yarım kaldı. 1994 yazında o döneme kadar savaşın sonucu hakkında iyimser olabileceklerini düşündükleri için evlenmeye karar verdiler. Ben ilk çocuklarıydım ve babamın doğum gününde doğdum. Benden sonra iki kız ve iki erkek olmak üzere dört çocukları daha oldu. Bu kadar geniş

* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. ihatiboglu@uludag.edu.tr

** Bu mülâkât, Sayın Jan Just Witkam ile 5-7 Temmuz 2005 tarihinde Cambridge'de gerçekleştirilmiş; daha sonra ana çerçevesi yazılı olarak kendisine iletilen mülâkâtın yazılı metni 1 Mart 2006 tarihinde, emekliliğinin hemen arafesinde tekrar gözden geçirilip cevaplandırılarak tarafımıza gönderilmiştir. Mülâkâtı kabul etme nezâketine bulunduğu için kendisine ve mülâkâtın son halini Türkçe'ye tercüme eden kıymetli talebem Fatma KIZIL'a şükranlarımı sunuyorum.

bir ailenin ihtiyaç duyduğu ilgi nedeniyle annem ve babam akademik çalışmalarını bitiremedi. Öncelikle geçimlerini temin etmek zorundaydılar. Devlet okulunda öğretmenlik yaptılar ve özel ders verdiler. Annem Gymnasium denilen (dil okulları) orta dereceli okullarda Yunanca ve Latince dersi verdi. Babam önce Roma Hukuku daha sonra da Hollanda hukuk tarihi alanında üniversite öğrencilerine özel ders verdi. İkisi de başarılı oldu ve her ne kadar zengin olmasalarda durumları iyiydi ve çocuklarına kendi okulları ve üniversitelerini bitirinceye kadar yardım ettiler. Babam ileri bir yaşta tarihe yöneldi ve Leiden Üniversitesinin erken dönem tarihi ile ilgili birkaç çalışma yayınladı.

Bilginin önemli bir meziyet olarak düşünüldüğü bir aileden gelmem nedeniyle benim de bir dil okuluna gideceğim aşikârdı. 1964'de son sınavlarımı iyi notlarla geçtim. İbranice seçmeli dersti ve İbraniceden herhangi bir sınava girilmiyordu. Fakat bu dil benim Hint-Avrupa ailesinden olmayan bir dille ilk tanışmamdı ve bir Sâmi dili ile bu ilk tanışma daha sonra Arapça çalışmayı seçmeme katkıda bulunmuş olabilir. Dil okulunda Yunanca (Platon ve Homeros'dan metinler), Latince (Tacitus ve Virgil'den metinler), Fransızca, İngilizce, Almanca ve Felemenkçe ve ayrıca matematik ve tarihten sınavlara giriliyordu. Her zaman tarihe ilgi duymuştum -aslında 1963 gibi erken bir tarihte Brill'den tarihî bir konu ile ilgili bir kitap yayımlamıştım- fakat tarihçiler için orta dereceli okullarda öğretmenlik dışında bir gelecek o dönemde çok nadirdi ve idare edilmesi güç erkek ve kız çocuklarına ders vermekten ibaret bir gelecek bana hiç cazip gelmemişti. Tüm yaşamım boyunca tarihe duyduğum ilgiyi muhafaza ettim ve her ne kadar tarihî konularda ardarda yayımlar yapsam da, bu alanda resmî bir eğitim almadım ve kendimi yetiştirdim.

O döneme kadar Türkiye, Orta Doğu, Orta Asya, Endonezya vd. gibi yabancı bölgelerle ilgilenmeye başlamıştım ve Leiden'de Arapça çalışmaya karar verdim. Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) gibi orada çalışan ünlü oryantalistlerin isimleri ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki eski kitap ve yazma koleksiyonlarının varlığı bana cazip gelmişti. Babam çoğunlukla XVII. ve XVIII. yüzyılda basılmış kitaplar ve ortaçağa ait birçok yazmadan oluşan önemli bir hukuk kütüphanesine sahipti ve bunlar sayesinde erken yaşlardan itibaren bu tür materyallere aşina oldum.

Leiden Üniversitesi'ne geldiğimde sadece bir dil çalışmanın mümkün olmadığı ortaya çıktı. En az iki dil gerekliydi ve ben Farsçayı da seçtim ki bundan hiç pişman olmadım. Master araştırmam için Arapça ve Farsçanın yanı sıra üçüncü bir konu aldım: Modern Orta Doğu Tarihi. Geriye bakınca, sanırım Doğu araştırmalarının Japonca, Sanskritçe veya Endonezya dilleri gibi tamamen farklı bir alanını seçebilirdim ama seçmedim ve şimdi bu durumdan memnunum.

İ. Hatiboğlu: Hocalarınız arasında tanınmış şarkiyatçılardan kimleri söyleyebilirsiniz. Bu hocalardan kimler özellikle ilerleyen zamanlarda yaptığınız çalışmalarınız açısından sizin üzerinizde etkili oldu?

J. J. Witkam: Her ne kadar üçten fazla hocam olsa da bu açıdan özellikle üç kişiyi zikretmeliyim. İlki G. W. J. Drewes (1899-1992). Meşhur Christiaan Snouck Hurgronje'nin öğrencisiydi ve temel ilgi alanı Endonezya'da tasavvufu. Savaşın önce Batavia'da (şimdiki Jakarta) the State Publishing House'un yöneticisi olarak zaten önemli bir kolonyal kariyere sahipti ve daha sonra Batavia Üniversitesi'nde İslâm Araştırmaları alanında öğretim görevlisi oldu. Almanlar Hollanda'yı işgal ettiğinde (10 Mayıs 1940) sadece bir tesadüf eseri değişim programı gereği ailesi ile Leiden'de yaşıyordu. Sonra onlar tarafından hapse atıldı ve Almanların yeraltı direnişine karşı misilleme yapmanın uygun olduğunu her düşündüklerinde esirlerini vurduğu bir esir kampına gönderildi. Savaşı ve kampı sağ olarak atlattı fakat o zamana kadar bağımsızlığını ilân eden (17 Ağustos 1945) ve Hollanda'ya karşı bağımsızlık savaşı açan -ki bu savaş neredeyse Avrupa'daki kadar uzun sürecek- Endonezya'ya geri dönmedi. Drewes onun yerine Leiden'de önce Malay araştırmaları daha sonra Arapça hocası olarak yeni bir kariyere başladı. Klâsik İslâm araştırmalarının temellerinin birçoğunu ondan öğrendim. Onunla Gazzâlî'nin *Ihyâu 'ulûmi'd-dîn*'i ve Şîrâzî'nin *el-Tenbih*'inden (Şâfi'î fıkhuına dair bir eser) bölümler okuduk. İleri seviyedeki öğrencilerle diğerlerinin yanı sıra İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzan*'ı ve İbn Rüşd'ün *Faslu'l-makâl*'ını okudu. Onun sert kişiliğine yönelik herhangi bir eğilim hissetmem de, onun araştırma sahasını çekici buldum ve şunu itiraf etmeliyim ki şimdi kendi ilmî kariyerime baktığımda aynı zamanda onun da ilgi alanına giren sahalarda daha fazla çalışıyorum. Eğer kendimi bir İslâmolog olarak adlandırabilirsem, bu temelde Profesör Drewes ile çalışmalarımın neticesidir. Diğer hocam kendsinden İslâm hukuku ve klâsik ve modern Arap Edebiyatı alanlarında çok şey öğrendiğim Jan Brugham'dı (1923-2004). Klâsik Arap şiiri bilgimi tamamen ona borçluyum, kişiliğimin gelişimi açısından ise ona diğer tüm hocalarımdan daha fazla minnet ve şükran borcum var. Son olarak Karl Jahn (1906-1985) Farsça hocamdı. İslâm dünyasını daha geniş açıdan değerlendirmeyi onunla öğrendim. Onun Moğol tarihi, ünlü vezir Reşidüddin'in icraatları, Hindistan'da Moğollar, İslâm sanatları tarihi ve diğer birçok konu ile ilgili dersleri birçok açıdan unutulmazdı. Onunla Ebû Muhammed Cemâleddin İlyaz b. Yûsuf Nizâmi-i Gencevî'nin *Heft Peyker* ve *İskendernâme* gibi klâsiklerini okudum.

İ. Hatiboğlu: Araştırmalarınız daha ziyade hangi alanlarla ilgili? Bir başka ifadeyle hangi araştırma alanları sizin şarkiyat çalışmalarınızı sürdürmenizi sağlayacak kadar ilgi çekiciydi?

J. J. Witkam: Kur'ân ve hadis araştırmaları her zaman ilgimi çekmiştir. Çünkü İslâm hukuku ve akidesinin erken dönem gelişmesinde hangi eğilim-

lerin önemli olduğunu en iyi gösteren onlardır. Theodor Nöldeke'nin *Geschichte des Qorans*'ı (2nd edition, Leipzig, 1909-1938) bu alanda hâlâ emsalsizdir. Ignaz Goldziher'in erken dönem Kur'ân tefsirindeki eğilimler hakkındaki kitabından (*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, ilk basım Leiden 1920) çok şey öğrendim. Bu hâlâ faydalanılabilecek bir kitaptır ve bana İngilizce çevirisinin yakın gelecekte yayımlanacağı söylendi. İsveçli ilim adamı Tor Andrae'nin Peygamber Muhammed'in kişiliği ile ilgili ilk dönem İslâm toplumunda gelişen fikirler hakkındaki eseri *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde* (Stockholm 1918) de benim için aydınlatıcı olmuştur. Bana dinî fikirlerin (oldukça saf bir biçimde düşündüğüm gibi) statik olmadığını, daima değişime açık olduğunu ikna edici biçimde göstermiştir. Mevcut İslâm kaynakları ile Andrae Peygamber Muhammed'in ilk nesil tarafından -her ne kadar hayattayken müstesna olabilirse de- hâlâ bir beşer olarak nitelendirilirken, daha sonraki kaynakların onu kişiliğinin değerlendirilmesi hususunda Peygamberin mutlak masumiyeti dogması ile sonuçlanan tedricî bir değişim sergilediğini göstermiştir. Bazı modern müslüman ilim adamları bunu Peygamberin insan olmaktan çıkarılması şeklinde değerlendirerek onaylamadılar ve kendilerini riske de atarak, onu tekrar insanlaştırmayı savundular. İslâm hukuku ile ilgili bildiklerimin çoğunu ünlü hadis uzmanı G. H. A. Juynboll'un büyük amcası T. W. Juynboll'un *Handbook*'undan öğrendim. Elbette bunlar benim üzerimde etkisi olan birçok kitaptan sadece küçük bir grup. Esasen, hâlâ öğreniyorum ve bilgimi artırıyorum ve umarım bu süreç hiç sona ermez. Burada zikrettiğim kitaplar İslâmoloji ile ilgili bana verilen ilk büyük kitaplardı. Fakat elbette İslâm tarihi ile ilgili modern yayınları da takip ettiğimi söylememe gerek yok.

İ. Hatiboğlu: Özellikle hadis çalışmalarını söz konusu olduğunda, Leiden Kütüphanesi'ndeki erken döneme dair yazma eserlerin, ilk devir yazılı literatüre bakışı olumlu yönde etkilemesi ve yazma literatürü güven oluşturan bir delile dönüştürmesi söz konusu olabilir mi?

J. J. Witkam: Hadis literatürünün otantikliği meselesi ilk önce Müslüman Doğu'da daha sonra Hıristiyan Batı'da asırlardır hararetle tartışılan bir konudur. Buhârî ve Müslim gibi erken dönem otoriteleri kendi zamanlarında mevcut çok sayıdaki sahte hadis hakkında ciddi bir endişe taşıyorlardı. Geniş bilgileri ve keskin zekâlarını sahit ve sahte gördüklerini birbirlerinden ayırt etmek için kullandılar. Fakat bunu ancak kendi zamanlarında yararlanabildikleri entelektüel vasıtalarla yapabilirlerdi. Bununla birlikte o zamandan itibaren bin yılı aşkın bir zaman geçti ve metin analizi araçları tanınamayacak kadar değişti.

İslâm'ın ilk veya ikinci asrına kesin biçimde tarihlenebilecek hiçbir mahfuz yazma olmaması gibi basit bir nedenden ötürü erken dönem hadis literatürünün sıhhati yazmalarla bağlantılı değildir. Tarihlendirilebilen tüm

yazmalar daha sonraki döneme aittir. Papürüsler üzerindeki dokümanlar, yazıtlar ve nümizmatik deliller bu konuda istisnadır. Fakat en erken dönemlerden gerçek tarihlendirilebilir yazmalar hiç yoktur. Bu bazı ilim adamlarının İslâm tarihinin ilk yılları hakkında kesin herhangi bir şey bilmediğimizi söylemelerine neden olmuştur. Fakat ben bu kadar uç bir konumu benimsemiyorum.

Leiden Kütüphanesi Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî'nin (ö. 837) *Gâribü'l-hadîs*'inin bilinen muhtemelen en eski nüshasına sahiptir. Yazma, Zi'l-ka'de 252 (M. 866) tarihlidir. Kağıt üzerinde yazılmıştır. Bu da onu şu an bilinen en eski tarihli kağıt üzerine yazılmış Arapça yazma yapmaktadır ve bu nedenle dikkate değer bir eserdir. *Kütüb-i sitte*'nin yazmaları ise her zaman daha geç bir döneme aittir. Fakat hemen hemen güvenilir ve tatmin edici şekilde istinsah ve mukâbele edildikleri kanaatindeyim. Fakat tekrar ifade ediyorum ki yazma bilimi hadislerin sıhhati meselesi ile bağlantılı değildir. Buna Leiden Kütüphanesi'nin *Kütüb-i sitte*'nin yazmanlarına yeterince sahip olmadığını da eklemeliyim. Hadise gösterilen oryantalistik ilgi bir buçuk asırdan daha eski olamaz.

Kütüb-i sitte öncesi hadis mecmualarının son zamanlardaki keşif ve yayımı şüphesiz bize hadis hakkında daha fazla bilgi temin etmekte ve erken dönem İslâm toplumundaki fikirlerin tarihinin detaylarını ayırt etmek için daha kesin vasıtalar vermektedir.

Burada önemli bir söz ilâve etmeliyim. Hem müslüman hem de müslüman olmayan ilim adamları hadis alanında çalışmaktadır. Fakat tamamen farklı nedenlerle. Burada hadisin müslümanlar için öneminin ayrıntılarına girmeme gerek yok. Müslüman olmayan araştırmacılar için ise bu muazzam metin külliyatı erken dönem müslüman toplumunun yaşamı ve dönemleri hakkındaki bilgiler için bir altın madenidir. Fakat onlar için hadis kutsal bir metin değildir. Din tarihçileri araştırmalarını, erken dönem İslâm toplumu ve düşünce tarihi ile ilgili bilgilerini artırma aracı olarak hadisin çeşitli yönlerine odakladılar. Hem metin hem de isnad analizi için metod ve teknikler uyguladılar. Aynısını Kur'ân tarihi için de yaptılar. Bu da onları İslâm düşüncesine ters istikamette anlayış ve sonuçlara ulaştırdı. Tenkitlerini kendi dinleri de dâhil olmak üzere diğer dinlerin kutsal metinlerine de yönelttiler. Bunda herhangi bir yanlışlık yoktur. Tüm büyük dinler sürekli bir gelişmeye şahit olmuştur. Söz konusu dinlere mensup olmayanlar bu tür dinlerden birisinin temelleri hakkında farklı düşünür ve çoğu kez belirli bir dinî cemaatte benimsenen inançlarla çelişirler. Garip biçimde, bu durum son zamanlarda İslâm'ın başına geldiğinde müslüman olmayanları İslâm'a zarar vermek hatta saldırmakla itham eden müslümanlardan genel bir protestoya şahit olunabilmektedir. Elbette durum bu değildir ve ben şahsen karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan iki düşünce sisteminin mutlu şekilde birarada varolabileceğine inanıyorum.

İ. Hatiboğlu: Türkiyeli hadis araştırmacıları sizin adınızı ilk kez *Concordance*'in sekizinci cildi olarak yayımlanan fihrist çalışmasıyla duydu. Bu çalışmaya nasıl başladınız ve nasıl bir yöntem izlediniz? Bir de *Concordance*'in CD versiyonunun hazırlanması söz konusu mu, bu yolda çalışmalar var mı?

J. J. Witkam: Arkadaşım ve meslektaşım Wim Raven [şimdi Frankfurt am Main Üniversitesi'nde (Almanya) yardımcı doçent] ile birlikte *Concordance*'in Brill Yayınevi tarafından 1988'de yayımlanan sekizinci ve son cildini tamamladık. Hadislerin bir dizinini hazırlama fikrinin ilk önce Leiden öğretim görevlilerinden A. J. Wensinck tarafından (1882-1939) düşünüldüğü herkesin malumdur. Bu 1915 gibi erken bir tarihteydi. Fonlar toplandı, uluslararası organizasyonlardan yardım istendi, araştırmacılar işe alındı, bir büro hazırlandı. *Concordance*'in sekizinci cildine yazdığım tarihî girişte ilgili tüm detayları anlattım. İlk cilt 1936'da yayımlandı ve o zamandan itibaren diğer ciltler tedricen çıkmaya başladı. Projeyi üstlenen hocam Jan Brugman 1969'da yedinci cilde yazdığı önsözünde *Concordance*'in tamamlandığını yazmıştı. Üç ilim adamı neslinin yönetiminde çalışan uluslararası bir takımın elli yılı aşkın bir süre zarfında hazırladığı yedi cilt gerçekten dikkate değer bir başarıdır.

Leiden'deki ünlü yayımcı Brill, materyalin yarısını Beyrut Arapçası ile kendi büyük matbaasında bastı. Eserin ikinci yarısı Bivandi'de (Mumbai, Hindistan) ed-Dâru'l-Kayyime firmasında müessesenin âlim ve dindar sahibi -kendisi de bir muhaddis olan- Abdüssamed Şerafüddin el-Kurtubî yönetiminde elle dizildi ve basıldı. Modern anterlin harfler Bhiwandi'ye bu amaçla gönderildi. Aynı harfler Abdüssamed tarafından Leiden yazmasını (dokuz cilt, 1330-1333 tarihli) temel alarak hazırladığı Mizzi'nin (ö. 1341) *Tuhfetü'l-eşraf bi ma'rifeti'l-etrâf*'ının önemli baskısında (Bhiwandi 1965-1982) kullanıldı. Dolayısıyla burada Leiden ve Bhiwandi arasındaki karşılıklı çıkar ve işbirliği görülebilir. Eski âlimlerin dediği gibi *Nufidu va-nastafid*. Yedinci cildin tamamlanmasından kısa bir süre sonra Orta Doğulu yayımcılar *Concordance*'in Leiden edisyonunu izinsiz yayımlamaya başladılar... Sekizinci cilt tekrar tamamen Leiden'de Compugraphic makinayla Arapça elektronik dizgi öncü çabası ile yayımlandı.

Bana gelince, master çalışmalarımı 1972'de bitirdim ve Jan Brugham'a *Concordance*'a bir indeks cildi hazırlama teklifimi yazdım. Ona projenin tam isminin *Concordance et Indices de la Tradition musulmane* olduğunu ve Wensinck ve haleflerinin sadece *Concordance* kısmını tamamladığını ve indeksin derlenmesine neredeyse hiç meşgul olmadıklarını belirttim. Lahey'deki The Netherlands Endowment for the Humanities (ZWO) yeterli miktarda para temin etti ve birkaç ay sonra başlayabildim. Bir ofisim yoktu fakat onun yerine Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nin Doğu araştırmaları okuma odasına gidiyordum ve Wensinck ve haleflerinin kullandığı aynı hadis ciltlerini kulla-

nyordum. Bunun yanı sıra Mısırlı âlim Muhammed Fu'âd Abdülbâkî'nin editörlüğünü yaptığı eserleri ile diğer eserlerinden faydalandım.

Bu işi yapmayı öncelikle hadis literatürü ile ilgilendiğim için teklif etmiştim. İkinci nedenim elbette bir işe ihtiyacım olmasıydı. Yeni evlenmişim ve bir kızım (Shirin adında, beş çocuğumdan ilki) olmuştu. Diğer akademik veya ilmî eserlere kolay ulaşamıyordum, dolayısıyla bu işi bir başlangıç olarak üstlendim ve asla bundan pişman olmadım. Hadis kaynaklarını indeksleme çalışmaları yetersiz kalitede olduğu için yeniden yapmaya karar verdim. *Sahîhayn* ile başladım ve sonra *Sünen*'lerle devam ettim. Bu eserleri baştan sona okumaktan çok büyük bir zevk aldım. Yeni başlayan biri olarak Kastallânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhinden çok şey öğrendim ve tüm proje boyunca Wim Raven ve ben sürekli bir başvuru kaynağı olarak İbn Hacer'in *Tezhîbü't-Tezhîb*'inin Haydarabad neşrine sahiptik. Bu büyük âlimin geniş ve kapsamlı bilgisine büyük bir hayranlık duydum. Yakınımda ünlü Hollandalı hadis uzmanı Dr. G. H. A. Juynboll'un olması bir ayrıcalıktı ve o, birçoğu salt bilgisizlikten kaynaklanan çok sayıdaki soruma cevap vermekten bıkmadı. Bununla birlikte 1974'de *Concordance* projesinden Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Müdürlüğü sürekli işine geçtim ve indeks hazırlama işini Wim Raven'a devretme hususunda tereddüt etmedim. O, hadis meseleleri ile benim olduğumdan da daha ilgiliydi. Felemenkçe'de hem müslüman hem de gayri müslim halka hadis literatürünü tanıtmak için birkaç tane kitap yazmıştı. Daha sonra Amsterdam Free Üniversitesi'nde öğretim ve araştırma kadrosunda yer alabilirdi ve kitabı boş zamanlarımızda tamamladık. Sekizinci cildin nihaî edisyonu ona aittir.

Şu an *Concordance*'in yanında bir CD üretme veya onunla ilgili bir arama motoru üretme ile ilgili herhangi bir plân yok. Bence böyle bir aracın olması gerekliliği aşikâr ve hadis koleksiyonlarının arama araçlarına sahip elektronik versiyonlarının varlığından haberdarım. Bunlarla ilgili herhangi bir tecrübem yok fakat bu tür araçların temel olarak metne yoğunlaştığı ve isnadla ilgili karmaşık problemleri çözmekten genellikle kaçınıldığı izlenimine kapıldım. Bu tür bir vasıta oryantalistlerin değil de Müslümanlar ve enformasyon teknolojisi uzmanlarının üreteceği bir şey. Aslında birkaç yıl önce Cambridge'de The Thesaurus Islamicus Foundation (resmen Vaduz, Liechtenstein'da kurulmuştur) tarafından bir hadis CD'si üretildi. Aynı firma aynı zamanda güzel bir baskı ile etkileyici bir *Kütüb-i Sitte* takımı da hazırladı. CD'lerini çalıştırmayı denedim fakat şimdiye kadar çabalarım boşa çıktı.

Belki burada uzun zamandır beni endişelendiren pratik karakterdeki bir probleme yani hadis külliyyatının herkesçe kabul edilmiş bir referans sisteminin olmaması problemine değinmeme imkân verilebilir. Wensinck koleksiyonlara kitab ve bâb isimleri ile numaralardan oluşan bir sistemi uyguladı. Onun referansları bu numaralaraydı. *A handbook of early Muhammadan tradition*'da

(Leiden, 1927) bâbların listesini yayımladı. Sonra Muhammad Fu'âd Abdülbâkî ile birlikte *Taysîrû'l-menfa'a bi-kitâbey Miftâh kunûzü's-sunne ve'l-Mu'camü'l--mufehres li-elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevi*'de (Cairo 1935–1939) kapsamlı listeleri yayınladılar. Bununla sağlam bir hadis referans sistemi sundular ve bu sistemin *Concordance*'daki dokuz hadis koleksiyonunun sonraki neşirlerinde benimsenmemesi gerçekten çok üzücü. Bu uluslararası koordinasyon eksikliği Wensinck'in *Concordance*'ının kullanımına ciddi biçimde engel olmaktadır.

İ. Hatiboğlu: Sizi hadis alanıyla doğrudan irtibatlı kılan semâ'ât ve icâzet konularıyla olan ilginiz. Tecrübelerinizden de hareketle, hadislerin Hz. Peygamber'den sonra, nesiller boyu aktarılmasında bu tür yöntemlerin olumlu katkısının bulunduğunu söyleyebilir misiniz? Yoksa Müslümanların düşüncesinin aksine, her şey bir kurgudan mı ibaret?

J. J. Witkam: Benim semâ'ât ve icâzet ile çalışmam öncelikle İslâm eğitim sisteminin tarihi ve Müslümanların kendi kitâbî bilgilerine nasıl baktıklarıyla bağlantılı meselelere duyduğum ilgiyle alakalı. Şurası açık ki İslâm kültüründe kitaplar ve metinler çok önemli. Fakat garip şekilde İslâmî kitâbî bilgi neredeyse hiç araştırılmamış ve bunu değiştirmeyi diliyorum. Müslümanların kitapları ve metinlerle nasıl meşgul oldukları bence çok ilginç bir konu. Meselâ, Kur'an ezberi ve ilk asırlarda hadis mecmualarının nasıl geliştiğine dair hususlar çok ilginç. Fakat ben bunlara ilim adamlarının bakması gereken mesafeden bakıyorum. Kimse hem bir metin külliyyatını objektif olarak inceleyip hem de subjektif olarak onun mutlak hakikati içerdiğine inanamaz. Bu, mantığın temel gereklerine karşıdır ve meseleyi karışık hâle getirir.

İ. Hatiboğlu: Sizin kanaatinize göre, hadis uydurma faaliyetleri metin ile sınırlandırılabilir mi, yoksa aynı durum isnad için de söz konusu mudur?

J. J. Witkam: Bu bağlamda 'uydurma'nın doğru kelime olduğuna inanmıyorum. Ben daha ziyade henüz İslâm âlimlerinin ilk nesillerinde sözlerin ve fikirlerin tarihe yansıtıldığını ve Peygamber'in ağzından aktarıldığına inanıyorum. Bunu 'uydurma' olarak adlandırmak söz konusu ilk âlimlerin kötü niyetli bir aldatma suçu işlediğini ima etmek anlamına gelirdi. Onlar fikirlerini Peygamber'in ağzından aktararak daha ziyade bir dindarlık sergilediler. Bunda karşı çıkılacak bir husus yok ve bu diğer dinlerde de vuku bulmuştur. Eğer bunun üzerinde düşünürseniz, Peygamber Muhammed [s.a.v.] öldüğünde İslâm toplumunda pek fazla şey düzenlenmemişti ve o an direkt vahiy sona ermişti. Sahâbe ne yapacağını bilememiş olmalı. Genç toplumun varlığını sürdürdürebilmesi için Peygamber'in düşünme şeklini daha da geliştirmek kesinlikle zarurîydi. İslâm'ın tüm yönlerden hızlı genişlemesi nedeniyle bu daha önemliydi. Yeni din birçok meydan okumaya karşı durmak ve birçok fikri asimile etmek veya reddetmek zorundaydı. İlk devir İslâm düşüncesini güvenilir ve kesin şekilde belgelemek neredeyse imkânsızdır ve diğer dinlerin veya grupların varoluşunun ilk aşamalarına bakıldığında aynı gelişmeler görülebilir.

Çok erken bir dönemde Müslüman âlimler Peygamber'in sözleri ve fiillerinin nakilleri için isnad ve metinden oluşan ikili bir sistemi tercih etti. İkisi de bunları kullanan ve onlara ihtiyaç duyan kişiler için en uygun şekle sokuldu. Hadisi modern aktarım analizlerinin yardımı ile okumak ise hadiste gizli diğer eğilimleri gün ışığına çıkarmaktadır.

İ. Hatiboğlu: Müslüman alimler isnad ile ilgili problemlerin tabakât literatürüne müracaatla üstesinden gelinebileceği kanaatindedirler. Siz ricâl kaynaklarına nasıl bakıyorsunuz? Bu literatür isnad kusurlarını keşfetmede bilgi sağlayabilir mi?

J. J. Witkam: Ricâl literatürü şahsiyetler ve İslâm'ın ilk döneminde kutsal metinlerin hem şifâhî hem de yazılı biçimde kullanımı hakkında geniş bilgi verir. Bizim için son derece değerli tarihî kaynaklardır. Bununla birlikte tüm ricâl eserleri hadis literatürünün sıhhati hakkındaki sonraki fikirlerin çerçevesinde tedvin edilmiştir. Ricâl eserlerinin müdevvinleri eserlerinin sonucunun ne olabileceğini zaten biliyorlardı ve bu nedenle sıhhata dair fazladan veya herhangi bir delil temin etmezler. Yine de, bu biyografik koleksiyonlar tüm standartlara göre diğer herhangi bir dinde muhtemelen emsali olmayan bir başarıdır.

İ. Hatiboğlu: Bu bağlamda sizin semâ' ve isnad ile ilgili çalışmalarınızı da göz önünde bulunarak, isnadlardaki semâ kayıtlarına dair verileri güvenilir buluyor musunuz? Özellikle şeyh ile tâlib arasındaki büyük yaş farklılıkların bulunduğu durumları da dikkate alarak neler söyleyebilirsiniz?

J. J. Witkam: Bence şeyh ve tâlibler arasındaki sık sık görülen büyük yaş farkları isnadların belirli bir çeşidinin en rahatsız edici özellikleri arasındadır. Hadis koleksiyonlarının yazmalarının isim sayfalarında ve ayrıca senedlerin metinleri ve diğer benzer metinlerde Müslüman âlimlerin (genellikle klâsik dönem sonrası âlimlerinin) kısa isnadları tercih ettiklerini gördüm. Kısa bir isnad çok genç bir insana çok yaşlı bir insanı vb. dinlettirerek yapılabilir. Bu süreç İbnü's-Salâh tarafından *Mukaddime*'sinde ve diğer yazarlar tarafından da geniş biçimde tarif edilmiştir. Bu hadis âlimleri üç yaşında öğrencilerin seksen yaşında hocayı işittiği isnadlar yani mustalahu'l-hadiste *el-isnâdü'l-âli* denilen fenomeni üretmeyi tercih ederler. Uzunca bir süre bu üç yaşındakilerden kendileri seksen vb. yaşına ulaşıncaya kadar haber alamazsınız ve sonra birden bu sefer bunlar son derece genç dinleyicilere hocalık yaparlar. Zaman zaman isnadlarda denildiği gibi "dedeler torunlara hocalık yapar". Bunun arkasındaki mantık, hadisi ne kadar az nakleden olursa metinde o kadar az hata meydana gelebileceği fikridir. Teorik olarak elbette bu doğrudur. Fakat söz konusu fikir fazla abartılmıştır. Şaşırtıcı şekilde Müslüman hadis âlimleri bu nakil şeklini mümkün görmüşlerdir. Diğer ilim adamlarına göre ise bu tamamen güvenilir bir prosedürdür ve onlara isnadın sun'î yapılar oldukları gerçeğini göstermektedir.

İ. Hatiboğlu: Hadisin tahammül ve edası sürecinde dikkatinizi çeken en zayıf nokta veya problem nedir?

J. J. Witkam: Burada "zayıf" ile ne kastettiğinizi anladığımdan emin değilim. İslâm'ın ilk yıllarında Peygamber'in ölümünden hemen sonra çok ilginç bir dönem yaşanmış olmalı. Her türlü yeni doktrin ve kavram fethedilmiş topraklardaki insanlardan İslâm'ın karşısına çıkıyordu ve birçok fikrin çatışması söz konusuydu. Bu yeni fikirler için çok münbit bir ortam sağlamış olmalı. Bu fikirlerin birçoğu asimile ve diğer birçoğu ise reddedildi. Sonuçları bir şekle sokarak veya teolojik açıdan düzgün hâle getirerek -gerçekten vuku bulduğu üzere- insan yaratıcılığının zenginliği ve hikâye aktarma serveti bastırılmakta veya gerilemesine izin verilmektedir. Sünnî İslâm, nakil yollarını resmîleştirerek ve kendisiyle sıhhat ve uydurma sorunlarının düşünme şeklindeki en önemli unsurlar hâline geldiği bir süreci tesis ederek kendine büyük zarar vermiştir.

Ben şahsen tam da hadis fenomeninin kapsamının, hadisin sadık biçimde nakledilebilmesini imkânsızlaştırdığını düşünüyorum. Kapsam ile burada çok büyük coğrafi boyutları, uzun zaman aralıklarını, şifâhî-yazılı rivayetle ilgili problemleri, içerdiği çok sayıdaki konuyu ve diğer meselelerden mürekkep zorlukları kastediyorum.

İ. Hatiboğlu: Semâ kayıtları açısından düşünüldüğünde, sizce şifâhî rivayet mi, kitâbî rivayet mi daha güvenilir bir yöntemdir? Klâsik hadis rivayet sisteminin her iki usûlü de aynı anda uyguladığını düşünüyor musunuz?

J. J. Witkam: Çok uzun metinler söz konusu olmadığında ve bazen kişiye kendisinin de rivayet etme hakkı vermek için icâzet eklendiğinde semâ bir kişinin meclislere devamını doğru bir şekilde kaydetmek için geçerli bir araçtır. Şifâhî-yazılı rivayet meselesine gelince iki usûl birbirini tamamlar. Yazılı sema fenomeni uzun bir süre en azından hicrî IV. yy.da mevcuttu. Fakat daha sonra biçimlendirici dönemden çok sonra VI. asırdan VIII. asrın ortalarına kadarki dönemde gerçekten inkişaf etti. 1348'deki veba salgınının yıkıcı etkileri ve yarım asır sonraki Timur komutasındaki Tatar istilası ve Şam'ın yakılması bu ilimlerin, sosyal değerlerinin yavaşça azaldığı Kahire'ye taşınmasına neden oldu. 1517'de Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinin ardından birçok önemli kütüphane ve onlarla birlikte entelektüel hayat yeni İslâm imparatorluğunun başkentine taşındı. Şam'da etkileyici biçimde inkişaf eden hadis ilmi tüm bu tarihî hadiselerden büyük hasar gördü.

İ. Hatiboğlu: İslâm çalışmaları bağlamında Anglo-Sakson gelenek ile Doğu ve Orta Avrupa geleneği arasında ne gibi benzerlik veya farklılıklar vardır? Oryantalizm çalışmalarındaki eğilimler konusunda ne düşünüyorsunuz. Sizce Şarkiyat araştırmaları konusunda farklı yöntemler uygulanıyor mu?

J. J. Witkam: Bunu sadece çok genel biçimde cevaplamaya çalışabilirim. Tanrı'nın sözlerinin ve diğer kutsal metinlerin nakli ile ilgili fikirler söz konusu olduğunda İslâm ve Hıristiyanlık arasında temel bir fark var. Hıristiyanlıkta Eski ve Yeni Ahit metinleri ilâhî vahiy olarak kabul edilir fakat metinler birebir Tanrı'nın kelimeleri değildir, ilâhî ilham alan beşer yazarlar tarafından yazıldıklarına inanılır. Bunun Eski Ahit'teki kanun koyan metinlerin büyük kısmında olduğu gibi bazı metinlerin zamanın geçmesi ve yavaş yavaş yok olması şeklinde açık bir avantajı vardır. Hiçbir akl-ı selîm sahibi bu metinlerin modern yaşama uygulanmasının gerekli olduğu hususunda ısrar etmeyecektir. Bunlar tarihî kaynaklar hâline gelmiştir ve bu seviyede verimli biçimde incelenebilirler. İslâm ise kutsal metinlerine yönelik farklı bir yaklaşımı tercih etmiştir. Kur'ân Tanrı'nın ebediyen birebir ve yaratılmamış sözüdür ve *Kütüb-i Sittet*'teki hadisler ismet sıfatı sahibi Peygamber'in filleri ve sözlerinin mutlak olarak sahih haberleridir. Bunun hakkında şüphe beyan etmek tehlikeli bir tutum olur. Bizatihi bu nispeten uzun gelişim döneminin sonucudur. İslâm fetihleri başarılı olduğu sürece bu kendinin farkında olma durumu ve dışlayıcı fikirler, genişleme ve yeni dinin ilerlemesi için faydalı bir nitelikti. Fakat İslâm şimdiye kadar geçen birkaç asırda olduğu gibi geri çekilirken bu sistemin katılığı amaca zarar verdiği ölçüde biraz da engel hâline geldi. Sonuç entelektüel hayatta durgunluk ve dışarıdan gelen etkiler ve meydan okumalar karşısında esnekliğin kaybedilmesi şeklinde tecelli etti.

İ. Hatiboğlu: Klâsik oryantalist teoriye Batılı araştırmacılar tarafından yöneltilen eleştirileri nasıl değerlendiriyorsunuz? Sizce bu eleştiriler ciddiye almaya değer eleştiriler mi?

J. J. Witkam: Hadis hakkında Doğulu ve Müslüman ilim adamları ile Batılı ilim adamları (çoğu kez bir dine mensup olmayan -ki bu herhangi bir inanan için anlaşılması zor bir şeydir-) arasındaki tartışma sağır ve dilsiz arasındaki bir sohbet gibidir. İlk grup argümanlarının doğruluğunu kendi metinlerinden hareketle ispatlamaktadır. İkinci grup ise söz konusu doğruluğu objektif ve haricî delillerin asla öne sürülememesi (ve hatta sürülmesinin asla mümkün olmaması) nedeniyle reddetmektedir. Leiden'den hadisle meşgul ilim adamı (yenilerde yetmişli yaşlarını tamamlayan) G. H. A. Juynboll hayatını hem isnad hem de metnin dikkatli analizine adanmıştır. Araştırmalarını önyargısız sürdürmektedir. Şekillendiği dönemde hadis literatürünü meydana getiren temeldeki mekanizmaları anlamaya çalışıyor. Ne dinî sınırlamalarla engelleniyor ne de İslâm düşmanı, daha önceki ilim adamları tarafından tasarlanan kavramları kullanıyor. Daha kesin bir ifade ile ilk olarak, bir dönem Leiden'de de hocalık yapan Joseph Schacht (1902-1969) tarafından tasarlanan "müşterek râvî" fikrini daha da geliştirdi. Juynboll'ün bulguları çok sayıdaki yayınlarından bilinmektedir ve bu bulgulardan hadis literatürünün tüm vecheleri ile ilgili yenilikçi fikirlerini içeren ve gerçek bir ansiklopedi kapsamındaki son çalışma-

sının yayımlanması ile yakında tam olarak haberdar olunacaktır. Onun hayatının çalışması hadis literatürünün sıhhatini ne onaylama ne de reddetme amacına matuftur. Batı biliminde bu nadiren söz konusudur. Sadece çalışmalarının İslâm'a saldırmaması nedeniyle Juynboll'ün önyargısız Müslüman okuyuculara sahip olması dileğimi ifade edebilirim. Fakat öyle olacağından şüpheliyim.

İ. Hatiboğlu: Bir Hollanda Şarkiyat çalışmaları geleneğinden söz edebilir miyiz? Şayet böyle bir gelenekten bahsedilebilirse, bu geleneğin ayırt edici vasıfları nelerdir. Hollanda'daki hadis çalışmaları bu geleneği ne kadar temsil etmektedir?

J. J. Witkam: Uzun zaman önce Arapça (ve diğer Doğu dilleri) gramer kitapları ve sözlükleri gibi vazgeçilmez rehber kitaplar üreterek kendisini gösteren bir Hollanda Şarkiyat geleneği vardı. Fakat o zaman dahi ilim adamları Avrupa çapında işbirliği yapıyordu. XIX. yy.da Hollanda'da Şarkiyat çalışmaları filolojiye gösterdikleri ilgi, daha spesifik olarak İslâmî metinlerin tenkitli neşriyle meşhurdu. Taberî neşri ve coğrafi metinlerin M. J. de Goeje (1836-1909) tarafından neşri gibi neşir projeleri o zamandan beri geçilememiştir. *Encyclopedia of Islam*'ın oluşturulması fikri ilk olarak Hollanda'da düşünülmüştü. Fakat şimdi birçok milletin zevkle işbirliği yaptığı bir proje hâline geldi. Bu günlerde şarkiyat çalışmaları daha küresel hâle geldi ve Hollanda şarkiyat geleneği bu uluslararası orkestrada kendisine düşen rolü oynamaktadır. Birçok Avrupalı oryantalist hâlâ filolojiye çok değer veriyor fakat aynı zamanda birçok Amerikalı ve Avrupalı şarkiyat çalışmaları uzmanı İslâm literatürünün filolojisinden ziyade İslâm'ın sosyolojik vecheleri ile daha ilgilidir. Hollanda zaten küçük bir ülke ve artık kendi standartları ve ilgilerini diğerlerine empoze edecek konumda değil.

İ. Hatiboğlu: Hollanda'da oryantalist geleneğin en belirgin temsilcileri kimlerdir? Gelecekte bu geleneğin seyri ve kimler tarafından sürdürüleceği konusunda öngörülebilir misiniz?

J. J. Witkam: Şu an hayatta ve İslâm araştırmalarında aktif olan birkaç ilim adamının ismini zikrederim. Hadis çalışmalarının en belirgin temsilcisi şüphesiz G. H. A. Juynboll'dür. Hadisle meşgul bir diğer önemli ilim adamı şu an Nijmegen Üniversitesi'nde görev yapan Harald Motzki'dir. Son zamanlardaki diğer birkaç önemli ilim adamı: 1. Utrecht Üniversitesi'nden tarikatların tarihi üzerinde çalışan Frederick de Jong. Kendisi Hollanda Şarkiyat çalışmalarındaki sosyolojik eğilimleri temsil etmektedir. 2. Groningen Üniversitesi'nden Kur'ân araştırmaları uzmanı olan ve Kur'ân'ın Felemenkçe tercümesini yapan Frederick Leemhuis. 3. Amsterdam Üniversitesi'nden Arapçanın lehçeleri üzerinde çalışan dilbilimci Manfred Woidich. 4. Nijmegen Üniversitesi'nden Arap dilbilimi konusunda uzman olan Kees Versteegh. 5. Utrecht ve Leiden Üniversiteleri'nden İslâm hukuku ve daha spesifik olarak Fas aile hukuku

araştırmaları ile meşgul olan Léon Buskens. 6. Leiden Üniversitesi'nden modern Türk tarihi uzmanı Erik-Jan Zürcher. Son fakat aynı derece önemli olmak üzere, çalışmaları meşhur ve Mısır'ı terk etmeye zorlandıktan sonra uzun yıllardır Leiden Üniversitesi'nde olan Nasr Ebu Zeyd'i zikredebilirim.

Şarkiyat çalışmalarında şimdi rağbet gören atmosferin devamı konusunda herhangi bir tahminde bulunmaya cesaret edemem. Üniversiteler ve organizasyonlar için zor zamanlar ve kesintiler ilmî yaşam için sürekli bir tehdit. Bazen İslâm araştırmalarının geleceği konusunda karamsarlık hissediyorsam bu büyük ihtimalle yaşlı olmamdadır. Fakat şüphesiz ilmî hayatın hazları nedeniyle aynı zamanda iyimserliğin sıyrılıp kendini gösterdiği anlar oluyor.

İ. Hatiboğlu: Sayın Witkam, *Hadis Tetkikleri Dergisi* için benimle mülâkat yapmayı kabul edip, vakit ayırarak, büyük bir sabırla sorularımı cevaplandırmanız dolayısıyla şükranlarımı sunuyorum.

J. J. Wiktam: Ben de memnuniyetimi ifade ediyor, benimle röportaj yaptığınız için teşekkürler ediyorum.